

Erken Hristiyanlık Dönemi İonia Bölgesi Vaftizhaneleri ve Ayin Güzergahları*

Early Christian Baptisteries and Liturgical Ritual Routes in Ionia

Selda UYGUN YAZICI

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Selda UYGUN YAZICI

Trakya Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Edirne, Türkiye

ORCID: [0000-0002-0473-1308](https://orcid.org/0000-0002-0473-1308)

e-mail: seldaugun@trakya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 16.10.2024

Kabul/Accepted: 13.05.2025

Atf: Uygun Yazıcı, Selda, “Erken Hristiyanlık Dönemi İonia Bölgesi Vaftizhaneleri ve Ayin Güzergahları”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 144-162.

Citation: Uygun Yazıcı, Selda, “Baptsteries and Ritual Routes in Ionia the Early Christian Period”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (June 2025): 144-162.

Lisans/License:

Öz- Bu makalenin temel konusu, İonia bölgesindeki vaftizhanelerin mimari açıdan incelenmesi ve vaftiz ayininin yapıların mekânsal düzenlemesine katkısının sorgulanmasıdır. Araştırmada, ayinin ana ritüelleri üzerinden vaftizhanenin bölümleri, kiliseyle olan ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmış, olası vaftiz güzergahları belirlenmiştir. Havarilerin, Kilise Babalarının, teologların vaazları ve/veya yazıları genellikle vaftizin ihtivası üzerine olsa da mekânsal çözümlemeye dair belirli ipuçları sunar. Bu bilgiler ışığında yapıların mimarisi yeniden gözden geçirilmiş, yorumlanmış ve Erken Hristiyanlık Döneminde inşa edilen vaftizhaneler benzerlik ve farklılıklarıyla değerlendirilmiş inşa edildiği kilisenin özellikleri de göz önüne alınarak bir sonuca varılmıştır.

Hristiyan sakramentlerinden birisi olan vaftiz genel anlamda üç aşamadan oluşur. Birinci aşama günah çıkarma, ikinci aşama üç kez suya dalma ve çıkma, üçüncü aşama ise yağlanmadır. Bunların uygulandığı yapı ya da odaya vaftizhane, ortada bulunan su haznesine vaftiz teknesi/havuzu denir. Vaftizhane, kilise gibi litürjik kullanım için tasarlanan ve sadece vaftiz ayini sırasında kullanılan mimari birim/türdür.

Çalışma sırasında literatür taramasıyla elde edilen bilgiler ışığında vaftizhaneler yerinde incelenmiş, mevcut planları üzerine vaftiz ayininin olası güzergahları işaretlenmiştir. Bu bağlamda Kutsal Kitap, vaftiz litürjisiyle ilgili dönem kaynağı, vaftizin ihtivasına dair temel yayımlar yol gösterici olmuştur. Çalışmanın sadece İonia bölgesindeki vaftizhanelere odaklanması makalenin sınırlılığı olsa da bu bölgedeki yapıların planları, vaftizhanenin bölümleri, mekânsal organizasyonu ritüelin uygulanma biçimi ve vaftiz ayininde izlenen güzergahlar bakımından anlamlıdır. İonia bölgesindeki örnekler Efes Aziz İoannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi, Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesi, Milet Mikhail Kilisesi Vaftizhanesi, Milet Büyük Kilise Vaftizhanesi ve Güzelbahçe (Urla) Kilisesi Vaftizhanesidir. Yapılar, kiliseden bağımsız ve/veya bir koridor yardımıyla kiliseye bağlanmış ek mekân olarak inşa edilmiştir ve benzer plan özelliklerine sahiptir. İonia bölgesinin önemli kentlerinde, piskoposluk ve haç merkezlerinde inşa edilen, kalabalık toplulukların vaftizine olanak sağlayacak büyüklükte olan, bu ihtişamlı eserler bölgenin erken Hristiyan dönemi mimarisinin bir türü olan vaftizhanelerin görünürlüğü bakımından son derece önemlidir. Yapılar, plan özellikleri, kiliseye göre konumları, boyutları, bezemeleri, benzer örnekleri göz önüne alındığında 4.-7. yüzyıla tarihlenir.

Anahtar Kelimeler- Geç Antik, Anadolu, İonia, Vaftiz, Vaftizhane

Abstract –

The main topic of this article is to review the baptisteries of the Ionian Region from an architectural standpoint and to question the contribution of the baptismal rite to the spatial layout of buildings. This paper discusses the baptistery sections and their relation with the church based on the rite's main practices, and the potential baptistery routes are demonstrated. Although the sermons and/or writings of Apostles, Church Fathers, and theologians generally relate to the contents of baptism, they present certain clues regarding spatial solutions. We re-examined and reinterpreted the architecture of the building in the light of this information, evaluated the baptisteries built in the early Christian era in terms of their similarities and differences, and arrived at a conclusion by also considering the characteristics of churches in which they were built.

Baptism, a Christian sacrament, generally consists of three stages. Stage one is confession, stage two is immersing in water three times, and stage three is anointment. The structure or room where these steps are performed is called a baptistery, and the water reservoir therein is called a baptismal font. The baptistery is an architectural

* Bu makale doktora tezinden üretilmiştir. Makaleye konu olan İonia bölgesi vaftizhaneleri ve ayin güzergahları tez kapsamında karşılaştırma örnekleri olarak değerlendirilmiştir.

unit/style designed for liturgical purposes, as is the case with the church, and is exclusively used during the baptismal rite.

During our research, we conducted onsite study visits to baptisteries in light of information from a literature review. We marked potential routes of the baptismal rite on the available plans. In this context, we have taken the Holy Book, historical records regarding the baptism liturgy, and basic publications on the content of baptism as references. Although the extent of this paper is limited by the fact that the study exclusively focuses on the baptisteries in the Ionian region, it is meaningful in terms of the building plans in this region, sections and spatial layout of baptisteries, performance method of ritual, and routes taken in the baptismal rite.

Examples in the Ionian region are the Baptistry of Church of Agios Ioannis Theologos in Ephesus, the Baptistry of the Church of Mary in Ephesus, the Baptistry of Church of St. Michael in Miletus, the Baptistry of the Grand Church in Miletus, and the Baptistry of Güzelbahçe (Urla) Church. The buildings are constructed either as detached structures or as annexes connected to the church through a hallway and share similar plan characteristics. These magnificent architectural works, which were built in the important cities, bishoprics, and pilgrimage centres of the Ionian region and which allowed the baptism of crowds, are extremely important for the visibility of baptisteries as a style of the early Christian architecture in this region. These structures date back to the 4th to 7th centuries, based on their plan characteristics, location in the church complex, dimensions, ornaments, and standard features.

Keywords– Late Antiquity, Anatolia, Ionia, Baptism, Baptistry.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2025
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The architecture and potential ritual routes of the baptisteries, which were built in Ionian region during the Early Christian Period and are among the significant religious structures of this region, constitute the main topic of this paper. This paper aims to discuss the baptistery's functionality, conduct a spatial analysis by defining the architectural sections considering the rite, and establish their connection with the church. Following the conduct of a previous literature review, we visited the buildings in this region, performed field studies, and drew the ritual routes on the plans by revising the baptistery plans. However; the selection of baptisteries in the Ionian region as a sample limits this study, the results obtained provide essential data about the baptisteries built in the Early Christian Period in Anatolia thanks to the deductions made from such results in the context of the baptisteries' architectural design, the rite's prominence in architecture, and church - baptistery relation. In our paper's evaluation section, we demonstrate the similarities and differences of structures in the Ionian region by comparison with similar baptisteries built in the other parts of Anatolia, make specific suggestions about the religious and social functions of these structures that were popular in the Early Christian Period, and conclude.

Baptismal rite is conducted in three stages in the general sense. Stage one is confession, stage two is immersing in water three times, and stage three is anointment. Such stages require a minimum of two or four separate spaces. The cleric and the catechumen enter the structure from different points, and the baptized person will follow the cleric to the church's naos to join the community group. We identified the baptism routes and suggested the baptistery sections per the ritual.

The structure or room, where the baptismal rite is conducted, is called a baptistry, and the water basin in the middle is called *baptismal pool*. *Lavacrum* is the equivalent of the term *baptism* in Latin. The term *piscina* in Latin and *kolymbethra* in Greek is a basin where baptismal water is carried by various means or filled by a water channel from a reservoir located close to a baptistry. Baptistry is an architectural unit/style designed for liturgical use, such as a church, and is only used during baptismal rite. There should be a pool or an inscription in the venue for a place to be considered a baptistry. There can also be an altar in the baptistry for the participation of the newly baptised person in the eucharistic liturgy starting from earlier periods. There can also be portable objects in the baptistry, which have symbolic meanings for baptism. These objects are candles as a symbol of the Holy Spirit, pitcher-like water jugs, and metal bowls for anointing holy oil.

The baptistries built and/or transformed from other structures in Early Christian Period must have been designed according to opinions obtained due to the theological debates of that period. The spatial analysis necessary for the performance of the rite must be determined according to the planning types of the baptistries.

We should consider two factors whilst evaluating baptisteries in terms of plan and typology. The former is taken into consideration to determine the necessities of the criterion for baptistries in terms of form in architectural design, and the latter is taken into consideration to determine to what extent the spaces included in the design beyond these necessities are included in baptistry plans. A baptistry is not a venue that only contains a sink/pool. The other spaces used during baptismal rite should be evaluated together with the [abovementioned] space. The necessary performances are conducted in a specific sequence before immersion into and reemergence from water. Four different spaces are required for Early Christian liturgy as follows: (i) vestibulum, (ii) exzorsizma, (iii) photisterium, and (iv) consignatorium.

The baptisteries that are selected in the Ionian region in the scope of our research and that constitute the subject of this paper are the Baptistry of Saint Ioannes Theologos Church in Ephesus, the Baptistry of the Church of Mary in Ephesus, the Baptistry of Church of St. Michael in Miletus, the Baptistry of Grand Church in Miletus, and the Baptistry of Güzelbahçe (Urla) Church. These baptisteries, which date back to the Early Christian Period, are detached units and annex structures connected to the church through a hallway and have different plan characteristics. The plans of baptisteries do not exactly resemble each other, but the polygonal structure that highlights the apse is a common feature of these structures. This section is highlighted by a polygonal structure at the Baptistry of Church of Agios Ioannis Theologos in Ephesus and the Baptistry of the Church of Mary in Ephesus, while by a square

design at the Baptistery of Güzelbahçe (Urla) Church and the Baptistery of the Grand Church in Miletus. An ambulatory surrounds this section. The central space is dome-covered, and the ambulatory is vaulted. All of the region's buildings have a similar cover.

On the other hand, the structure's vestibule, exorcism, and consignatorium sections vary depending on their plan layouts. Depending on the baptisteries' plan designs, each practice can have a separate space, or different practices can be conducted in the other units within the same space. In this sense, the Baptistery of Saint Ioannes Theologos Church in Ephesus stands out from the regional structures thanks to its four separate sections (complex-trisection) plan. This feature is similar to the Baptistery of the Episcopal Church on the Side. Also, there are Ionian examples where the baptisteries' photisterium sections are centered, and the other sections are not positioned on both sides of this section. At these baptisteries, the photisterium section is highlighted with a polygonal or square plan at the center, and the other sections are built on a smaller scale west or north of this section. The spaces located west of the Baptistery of Güzelbahçe (Urla) Church and the Baptistery of the Church of Mary in Ephesus, and north of the Baptistery of the Grand Church in Miletus function as vestibule, exorcism, and consignatorium.

If the building groups, where baptisteries are built, consist of a monastery, an episcopal palace complex, and a pilgrimage center, then the baptisteries built there commune with the church complex as part of the church. These buildings have a magnificent, enormous, and impressive construction style. One of the two large baptisteries of Ephesus is located in the pilgrimage church, while the other is in the episcopal church. These baptisteries had many believers waiting for baptism to be initiated into the new religion, which, in turn, was a very prestigious status. This is also the case for the ancient City of Miletus. This city has an episcopal church, and one of the city's two baptisteries is located there. We have limited information about Gülbahçe (Urla) Baptistery, yet the building has not survived until today, and you may refer to publications to obtain information about the baptistery. Based on such information, we can say that the baptistery has similarities with the other structures in terms of its dimensions, plan, roofing, and ornaments.

The transformations/renovations that occurred in the early period of the Ionian region, which is one of the traditional Christian centers, can be observed in the regional churches and baptisteries. The religious impact of the cities, where baptisteries were built, explicitly indicates that the churches and baptisteries dating back to the 4th to 7th centuries were the privileged structures of Anatolia. The differences between these buildings established at episcopal and pilgrimage centers are recognizable, discussable, and acceptable.

GİRİŞ

Çalışmanın konusu Ionia bölgesinde Erken Hristiyanlık Dönemi'nde inşa edilen ve dini yapılar arasında yer alan vaftizhanelerin mimarisi ve olası ayin güzergahlarıdır. Çalışmaya başlarken literatür taramasının ardından bölgedeki yapılar ziyaret edilmiş ve yerinde incelenmiştir. Yapıların mimarisi, bölümleri ve olası vaftiz güzergahı belirlenmeye çalışılırken vaftiz ayininin uygulanış biçimleri esas alınmıştır. Mekânsal çözümlemenin yanı sıra vaftizhane-kilise ilişkisi üzerine kurulan bağlam çalışmanın amacıdır. Bu nedenle literatür taramasında konuyla ilgili öne çıkan birçok yayına bakılmış olsa da yukarıda belirtilen sınırlar nedeniyle konunun özünü korumak adına belirli yayınlar incelenmekle beraber bir kısmı bu çalışmanın dışında bırakılmıştır¹.

Vaftizhanelerin planları revize edilmek suretiyle ayin güzergahları bu planlara çizilmiştir. Ionia bölgesi vaftizhanelerinin örnek olarak seçilmesi çalışmanın sınırlılığı olsa da araştırmadan çıkan sonuçlar vaftizhanelerin mimari tasarımı, ayinin mimarideki görünürlüğü, kilise-vaftizhane ilişkisi bağlamında verdiği sonuçlar Anadolu'da erken Hristiyanlık döneminde inşa edilmiş olan vaftizhaneler hakkında önemli veriler sunar. Çalışmanın değerlendirme bölümünde Anadolu'nun diğer bölgelerinde inşa edilmiş olan benzer vaftizhanelerle karşılaştırma yapılarak Ionia bölgesi yapılarının benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmuş, Erken Hristiyanlık döneminde popüler olan yapıların dini ve toplumsal işlevleri üzerine birtakım görüşler ileri sürülmüş ve bir sonuca varılmıştır.

Vaftiz, Hristiyan olmak isteyen kişiye uygulanan önemli bir ayindir. Vaftizhane, vaftiz ayininin gerçekleştirildiği ve içerisinde tekne/havuz bulunan bir oda veya binaya verilen isimdir². Çalışmada kısaca vaftizin anlamı ve içeriğine değinilerek, vaftizhane nedir ve bölümleri nelerdir? sorularının cevapları üzerine durulmuştur. Ritüelin nasıl uygulandığı ve bu uygulamanın olası ayin güzergahlarının belirlenmesiyle sürdürülen çalışma değerlendirme ve sonuçla bitirilmiştir.

Vaftiz, vaftizhane ve vaftizhanenin bölümleri

Vaftizin genel olarak kelime anlamı; vaftiz olacak kişinin Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına takdis edilmesi ve Hristiyan olarak yeni dine adım atmasıdır³. Hristiyan sakramentlerinden biri olan vaftiz, eylemsel anlamda yıkanmayı, dini anlamda ise arınma/kutsanmayı ifade eder. Vaftiz, İsa'nın ölümü olarak suya dalma, İsa'nın dirilmesi olarak sudan çıkma eylemleriyle örtüşür⁴. Adayın vaftiz sırasında İsa'nın ölümüne ve dirilişine iştirak ettiğine inanılır. İsa'nın çektiği çileli yaşam ve öldükten üç gün sonra dirilmesi de vaftizle bütünleştirilmiştir⁵. Vaftizin ihtivası üzerine edinilen bilgilerin kaynağı Yeni Ahit'tir⁶.

Vaftiz kelimesinin İngilizcesi *baptism*, Latincesi *lavacrum*'dur. Vaftiz ayininin uygulanabilmesi için düzenlenen yapı ya da özel odaya Türkçe *vaftizhane*, Latince *baptisterion/baptisterium* denir. Vaftiz suyunun çeşitli öğelerle taşınarak veya yapıya yakın bir yerde bulunan sarnıçtan su kanalı yardımıyla akıtılarak doldurulduğu hazneye Türkçe *vaftiz teknesi/havuzu* Latince *piscina*, Yunanca *kolymbethra* denir⁷.

Vaftiz ayini genel anlamda üç aşamada uygulanır. Birinci aşama günah çıkarma, ikinci aşama üç kez suya dalma ve çıkma, üçüncü aşama ise yağlanmadır⁸. Kutsal Kitap'a ve erken Hristiyan

¹ Örnek eserler için bkz.; Jean Darrouzes, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Tome:1, (Paris: Institut Français D'Etudes Byzantines, 1881); Hierocles (Grammarians) ve Ernst Honigmann, *Le synekdemös d'Hiëroklës. Et L'opusculë géographiquë de Georges de Chypre*, ed. Ernest Honigmann. CBHB I. Bruxelles: (Éditions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939).

² Mark J. Johnson, "Baptistry" *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. A.P. Kazhdan vd., New York: Oxford University Press, 1991, 252

³ Robert Francis Taft, "Baptism", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. A.P. Kazhdan vd., New York: Oxford University Press, 1991, 251.

⁴ Markos 7:4; Luka 11:38. *Kitabı Mukaddes*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1958.

⁵ Romalılara Mektup 6: 3-11

⁶ Markos 1:4, 1:9-14, Yuhanna 1:29-34, 3:3, Matta 3:11, 28:18-20, Efeslilere Mektup 1:13-14, 5:14, 4:4-6, Romalılara Mektup 6:15-18, Galyalıları Mektup 3:27-2, Korintlilere Mektup 21:21-22, Elçilerin İşleri 1:5, Koleselilere Mektup 2:12-14.

⁷ William Smith-Samuel Cheetham, "Baptism", *Encyclopaedic Dictionary Of Chiristian Antiquities*. C.1, Logos Press. India 2005, 170-178; Johannes H. Emminghaus, "Baptisterium", *Lexikon Für Theologie und Kirche*, ed. Michael. Buchberger, Band I, Verlag Herder Freiburg 1957, 1232. ; Friedrich Wilhelm Deichmann, "Baptisterium", *Reallexikon für Antike und Christentum*, Band I, Hiersemann, Stuttgart 1950, 1157-1168.

⁸ Charles Delvoye, "Baptisterium", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Band I, Hiersemann, Stuttgart, 1966, 462.

kaynaklarına göre, İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından Ürdün Nehri'nde vaftiz edilmesi, bu ritüelin temelini oluşturur⁹.

Vaftiz, ilk yüzyıllarda suyun bulunduğu her yerde gerçekleştirilebilirken 3. yüzyıldan sonra ayinin hazırlık aşamalarının yapılabilmesi için ana mekânın dışında en az bir mekâna ihtiyaç duyulmuştur¹⁰. IV. yüzyılda vaftiz ayiniyle ilgili yazılmış metinlerin toparlanması ve bunların yeniden derlenerek yazılmasıyla oluşturulan bir eukhologion'un 8. yüzyılın ikinci yarısına/sonlarına ait nüshasında (Barb. Gr. 336) Bizans Kilisesi'nde uygulanan vaftiz ayinine ilişkin bilgiler öğrenilir¹¹. Eserde ayininin nasıl yapıldığı ve okunan duaların neler olduğu yazılıdır. Bu bilgilere göre vaftiz duaları iki bölümden oluşur. İlk bölümde vaftiz öncesi okunması gereken beş dua yazılıdır. Bunlar; exorsizma (şeytan çıkarma) için okunan dualar, katakümen vaftizi için okunan dualar, çocuk vaftizi için okunan dualar, heretik (pagan ve farklı mezheplerdeki Hristiyanlar) vaftizi için okunan dualar, tövbe/yeni dine giriş dualarıdır. İkinci bölümde vaftiz sırasında ve vaftiz sonrasında okunan dört dua yazılıdır. Bunlar, suyu kutsamak için okunan dua, vaftiz öncesi yağlanmak için okunan dua, vaftiz duası, vaftiz sonrası yağlanma sırasında okunan duadır¹².

Erken dönemde vaftizin hangi gün yapılacağı konusunda net bir ifade olmasa da katakümenlerin eğitimi sırasında ve yortu günleri öncesinde kilisenin yoğunluğu artar. Katakümen vaftiz edilmeden önce dini eğitim alır ve bu eğitim yaklaşık kırk gün sürer. Bu süre zarfında kiliseye kayıt olan kişi beyaz giysiler giyer ve dinin temel özelliklerini öğrenir, eğitim süresince "Büyük Perhiz" orucu tutar¹³. Kilisenin naosuna vaftiz edildikten sonra girebilen katakümenler ökaristi ayinine vaftiz töreninin ardından katılabilir¹⁴.

Bir yerin vaftizhane olarak nitelendirilebilmesi için mekânda vaftiz havuzunun olması ya da bir yazıtın bulunması gerekir¹⁵. Üç kez suya girip sudan çıkılan, geniş ve derin vaftiz tekne/havuzları ana mekânda yer alır ve yetişkinlerin vaftiz edilmesine uygundur¹⁶. Çocukların vaftiz edilmeleri teolojik olarak tartışmaya açık bir konu olsa da onlar için daha küçük boyutlu tekne/havuzların kullanımı söz konusudur¹⁷. Erken dönemlerden başlamak koşuluyla yeni vaftiz edilen kişinin ökaristi (aşai rabbani) ayinine katılmasını sağlamak için vaftizhanelerin içerisinde bir de sunak yapılabilir. Bunun yanı sıra vaftizhanede, ayinde kullanılmak üzere, simgesel anlamlar yüklü taşınabilir objeler de mevcut olabilir. Bu objeler, Kutsal Ruh'un simgesi olan mumlar, ibrik benzeri su kapları, yağlama sırasında kutsal yağın içerisine konulduğu madeni kaplardır¹⁸.

Vaftizhane, ayinin her aşamasının ayrı ayrı uygulandığı mekânsal çözümlemeyle inşa edilmiş bir yapı olduğunda, tekne/havuzun içerisinde yer aldığı ana mekan ve diğer mekanlar bir bütün olarak değerlendirilmelidir çünkü suya girmeden önce ve sudan çıktıktan sonra yapılması gerekenler belirli bir düzende uygulanmalıdır. Bu nedenle erken dönem litürjisi için dört farklı mekâna ihtiyaç duyulur. Bu

⁹ Ayşe Aydın, "Kilikya ve İsaüra bölgesi vaftiz yapıları", *Sanat Tarihi Dergisi*, 15/1, S.1 (Nisan 2006): 1-19.

¹⁰ Petros Bozinis, "Les Prières Pour Le Baptême Dans L'euchologe Barberini Grec 336. Analyse Théologique Et Rituelle", Doctorial Thesis, (Université Strasbourg, 2013); Jean Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien, en Syrie, du IIIe siècle à la conquête musulmane*. (Paris Geuthner: Bibliothèque archéologique et historique, Institut français de Beyrouth, C. XLII, 1947), 129.

¹¹ (<https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/64879/> Erişim tarihi: 20.04.2024) Whitaker, *Documents of the baptismal liturgy*. (London: S.P.C.K. 1970), 69; Petros Bozinis, "Les Prières Pour Le Baptême.", 13.

¹² Petros Bozinis, "Les Prières Pour Le Baptême.", 202; Whitaker, *Documents of the baptismal*, 69-83

¹³ Petros Bozinis, "Les Prières Pour Le Baptême.", 40-46.

¹⁴ Whitaker, *Documents of the baptismal*, 80-83.

¹⁵ Delvoye, "Baptisterium", RBK, I, 463.

¹⁶ Aydın, "Kilikya ve İsaüra bölgesi", 4.

¹⁷ Brigge Pitarakis, "Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı" içinde *Işık, su ve acaibü'l mahlukat: doğaüstü şifa güçleri*. ed: B. Pitarakis (İstanbul: Pera Müzesi, 2015), 42-63.

¹⁸ Smith-Cheetham, "Baptism", EDCA, I, 173-178; Delvoye, "Baptisterium", RBK, I, 463; Emminghaus, "Baptisterium", LTK, I, 1232; Deichmann, "Baptisterium", RAC, I, 1157-1168; Selda Uygun Yazıcı, "Anadolu'da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia ve Lykia Örnekleri", 55-56.

mekânlardan ilki vestibulum (vestibulus)¹⁹, ikincisi exorsizma²⁰, üçüncüsü photisterium²¹, dördüncüsü consignatorium²² 'dur. Bu bölümler photisteriuma giriş açıklığıyla bağlanabileceği gibi kilisenin naos dışındaki bölümleri de (narteks, yan nef, ek mekân) ayın sırasındaki uygulamalar için kullanılabilir.

İonia bölgesi vaftizhaneleri

Çalışma kapsamında Ionia bölgesinden seçilen ve konumuzu oluşturan vaftizhaneler Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi, Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesi, Milet Mikhail Kilisesi Vaftizhanesi, Milet Büyük Kilise Vaftizhanesi ve Güzelbahçe (Urla) Kilisesi Vaftizhanesidir²³.

Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi

İzmir İli, Selçuk ilçesindedir. Kilisenin ilk evresinde bağımsız olarak inşa edilen vaftizhane dikdörtgen planlıdır (kompleks -üç bölümlü). Kilisenin kuzeybatısında da yer alan yapı 734m²'lik bir alanı kaplar ve kilisenin kuzey nefiyle arasında bir hol vardır²⁴. Üç bölümlü olan vaftizhanenin orta bölümü yan bölümlere göre daha büyüktür ve bu bölümde oktagon bir birim yer alır. Oktagon, içten sekiz nişle hareketlendirilmiştir. Nişlerin başlangıçlarına günümüze gelemeyen ve kubbeyi taşıyan sütunların oturduğu postamentler yerleştirilmiştir. Doğu, batı ve kuzey istikametindeki nişlerde yer alan açıklıklarla oktagon çevresindeki ambülatoryuma bağlanır. Oktagonun duvarları ve zemini mermer plakalarla kaplıdır²⁵. Ambülatoryumun köşelerinde üçgen planlı köşe odacıkları mevcuttur. Doğu ve batı duvarındaki açıklıklardan vaftizhanenin yan bölümlerine geçilir. Bu bölümler kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Bu mekânların doğusu yarım yuvarlak apsisle sonlanır (Görsel:1-2). Doğuda yer alan mekânın apsis yarım yuvarlağında altar masasını taşıyan dört sütuncuk bulunur²⁶. Bu bölümün zemini mozaik²⁷ batıda yer alan dikdörtgen planlı mekânın zemini mermer döşelidir²⁸.

Vaftiz havuzu orta mekânın merkezinde, sekizgen kısmın ekseninde yer alır. Yuvarlak planlı olan havuz zemine gömülüdür ve havuzun doğu ve batısında bulunan üçer basamakla haznesine inilir. Mermer plakalarla kaplı havuzun kuzey ve güneyinde kare planlı, derinliği az küçük havuzcuklar vardır. Bunların dışında bir başka havuzcuk kuzeydoğuda yer alır ve içerisinde bulunan künklerden, ana havuzun vaftiz suyunun buradan temin edildiği anlaşılır sonlanır (Görsel:3). Bu havuza gelen suyun vaftizhanenin kuzeyinden, yüksek bir noktadan taşındığı düşünülmektedir²⁹.

¹⁹Vestibulus bölümü, giriş için kullanılır ve ayrı bir mekânı olarak kompleks (üç bölümlü) planlı vaftizhanelerde yer alır. Antioche-Kausse'deki Aziz Babylas Martiyonu Vaftizhanesinde bu bölüme karşılık gelen yerin zemin döşemesinde "pistikon" yazısı vardır. Bu bölümün Suriye vaftizhanelerindeki ismi pistikon olabilir ve aynı zamanda bu kelime "kayıt olma" anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla vaftizhanelerin vestibulum/pistikon bölümlerinin vaftiz olmak isteyen kişilerin kiliseye gelerek kayıt yaptırdığı yer olabile ihtimali vardır. (Lassus, *Sanctuaires Chrétiens*, 220).

²⁰ Exorsizma, suya girmeden önce adayın şeytan çıkarma ve/veya şeytandan vazgeçme duasını okuduğu ve yağlandığı bölümdür. Alexander Kazhdan ve Robert Francis Taft, "Exorsizma." *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press. New York, 1991, 771.

²¹ Photisterium, vaftiz havuzunun içerisinde olduğu ana bölümdür ve aday bu bölümde suya girer. Bir seremoni halinde yapılan işlemde havuza giriş ve çıkış önemlidir ve genellikle basamaklar batı (giriş)-doğu (çıkış) yönlüdür. Johannes H. Emminghaus, "Photisterium", *Lexikon Für Theologie und Kirche*, C.1, ed. Michael. Buchberger, Freiburg: Verlag Herder, 1957, 1232.

²² Consignatorium, vaftiz ayininin son aşaması olan yağlanmanın yapıldığı, temiz ve yeni giysilerin giyildiği ve ayinin bittiği bölümdür. Johannes H. Emminghaus, "Consignatorium", *Lexikon für Theologie und Kirche*, C.3, ed. Michael. Buchberger, Freiburg: Verlag Herder, 1957, 46.

²³ Bu vaftizhanelerin dışında bölgede, Bergama Asklepon ve Bergama Kızılavlu'da vaftizhane olabileceğini ileri süren çalışmalar vardır (Sebastian Ristow. *Frühchristliche baptisterien jahrbuch für antikite und chistentum ergänzungsband*, (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1998) 241-252; Thomas Otten, "The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks" içinde *Pergamon*. ed: Philipp Niewöhner. (Oxford: Oxford University Press. 2017), 227-228.

²⁴ Karydis yayınında, kilisenin kuzey nefiyle vaftizhane arasındaki holün, ilk kilisenin narteksiyle kesiştiğini ve vaftizhanenin sekizgen bölümüne girişi sağlayan açıklıkla aynı ekseninde olduğu belirtilmiştir. Nikolaos Karydis, "The Evolution of the Church of St. John at Ephesos during the Early Byzantine Period". (Wien: Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes. Band 84, 2015), 97-128.

²⁵ Mustafa Büyükkolancı, *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi*. (İstanbul: Ege Yayınları, 2023), 198.

²⁶ Büyükkolancı, *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi*, 192-204; Mustafa Büyükkolancı, "Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuphylakion", *İstMitt* 32, S: 237-240, (1982): 236-257.

²⁷ Büyükkolancı, *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi*, 197; Veronica Scheibelreiter-Gail, "Ephesische Kirchenmosaiken: eine Sprache der Bilder?", *Mitteilungen zur christlichen Archäologie I*, (14) Wien, S: 90-91, (2008): 71-102.

²⁸ Büyükkolancı, *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi*, 203.

²⁹ Büyükkolancı, "Zwei neugefundene Bauten," 238.

Vaftizhanenin güney duvarının içerisine yerleştirilen bir çeşme vardır. Mermer bloklarla yapılan çeşmenin malzemeleri devşirmedir. Vaftizhaneden daha eski olduğu düşünülen çeşme 6. yüzyıla tarihlenir³⁰. Vaftizhane ise 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir ve I. Iustinianus öncesinde yapılan ahşap örtülü bazilikayla aynı dönemde inşa edildiği ileri sürülür³¹.

Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesi

İzmir İli, Selçuk ilçesindedir. Kilise, kentin piskoposluk kilisesidir³² ve vaftizhane bu kilisenin ek mekânı olarak kuzeybatıda yer alır. Dıştan 19.5 m x 15.5 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı olan yapının merkezinde onikigen birim ve çevresinde ambülatoryum yer alır Merkez bölümün ana yönlerinde giriş açıklıkları, ara yönlerinde yarım yuvarlak nişler yer alır sonlanır (Görsel:4-5-6). Bu bölüm pencerelerin bulunduğu kasnağın kubbeyle örtülmesiyle kapatılmıştır³³. Batıda ve kuzeyde dikdörtgen planlı odalar bulunur ve odaların zemini merkez bölümün zemininden alçaktır. Batıdaki oda, içte bir duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Bu odanın doğu duvarındaki, kuzey odanın da güney duvarındaki açıklık merkez bölüme bağlantı sağlar³⁴. Merkez bölümün güney duvarındaki açıklık kilisenin portikolu atriumuna bağlanır sonlanır (Görsel:4)

Vaftiz havuzu orta mekânda yer alır, haç planlıdır ve zemine gömülüdür. Havuz, 2.15 m. çapında, 1.15 m. derinliğindedir. Doğu-batı haç kolu düz, kuzey-güney haç kolu yarım yuvarlak sonlanır. Havuza doğu-batı yönlerdeki 0.60 m. genişliğinde dörder basamakla inilir. Vaftiz havuzu tuğladan örülerek yapılmış ve mermer plakalarla kaplanmıştır. Yapıda günümüze ulaşmayan yayınlardan öğrendiğimiz bir vaftiz teknesi daha vardır. Diakonikon bölümünde bulunan vaftiz teknesi 1.08 m. çapında, 0.60 m. derinliktedir ve onikigendir. Teknenin karşılıklı iki köşesindeki basamaklardan içerisine inilir ve zeminde bulunan delikten boşaltılan vaftiz suyu 0.35 m. çapındaki boru yardımıyla kanalizasyona aktarılır³⁵. (Görsel:5) Vaftizhane 4. yüzyılın sonunda veya 5. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiştir³⁶.

Gülbahçe (Urla) Kilisesi Vaftizhanesi

İzmir ili Urla ilçesi, Güzelbahçe köyü mevkiindedir. Yapı günümüze ulaşmamıştır fakat araştırmacılar tarafından incelenmiş ve planı yayınlanmıştır. Vaftizhane kilisenin kuzeybatısında yer alır. Ek mekân olarak inşa edilen yapı doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Vaftizhanenin doğusu 11.60 m. x 11.40 m.'dir. İçten kare planlı bir birimle vurgulanmıştır. Bu birim açıklıklarla çevresindeki bölüme bağlanır. Vaftizhanenin batı bölümü doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç kısma ayrılmıştır. Bu kısımların doğu duvarında ana bölüme geçişi sağlayan üç açıklık yer alır. Vaftizhaneye narteksten ve kuzeydoğusunda yer alan açıklıktan ulaşılır.

Vaftiz havuzu yayınlardan öğrenilebildiği kadarıyla kare planlıdır. Üç basamakla haznesine inilir, kuzey duvarına yakın yerde, zeminde su tahliye deliği ve bir su borusu vardır. Vaftiz havuzunun güneybatı köşesinde temiz suyun temin edilebilmesi için bir su borusu daha mevcuttur. Ayrıca kilisenin atriumunda batı duvara bitişik bir çeşme, narteksin güneyinde ise bir ayazma yer alır. Kilisenin zemin döşemesinde yer alan yazıtların birinde; "...Dindar Diakon Rutinus kendi çocuklarının kurtuluşu için bu yapıyı adadı..." yazar. Kilisenin ve vaftizhanenin zemini mozaik döşelidir. Vaftizhane, 6.-7. yüzyıla tarihlenir³⁷.

³⁰Büyükkolancı, "Zwei neugefundene Bauten," 240.

³¹Karydis, "The Evolution of the Church of St. John at Ephesos, 125- 126; Büyükkolancı, *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi*, 202-203

³²Clive Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish city* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 52.

³³Emil Reich, Fritz Knoll ve Josef Keil, *Die marien kirche in Ephesos. Forschungen in Ephesos IV(1)*. (Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, 1932), 43-44-49.

³⁴Reisch- Knoll-Keil, *Die marien kirche in Ephesos. Forschungen in Ephesos IV(1)*, 46.

³⁵Reisch- Knoll-Keil, *Die marien kirche in Ephesos. Forschungen in Ephesos IV(1)*, 4-5.

³⁶Sabina Ladstätter ve Andrea Pülz "The Transition To Late Antiquity On the Danube and Beyond" içinde *Ephesus in the Late Roman and Early Byzantium Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventy Century Ad.* ed: A.G. Poulter.(The British Academy. 141, 2007), 412; Ladstätter S. *Ephesos from Late Antiquity Until the Late Middle Ages: Proceedings of the International Conference at the Research Center for Anatolian Civilizations* içinde "*Ephesos from Late Antiquity until the Middle Ages. An Archaeological Introduction*", ed: Sabine Ladstätter, Paul Magdalino (Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 58, 2019), 49.

³⁷Georg Weber "Basilika und Baptisterium in Gül-Bagtsche (Bei Vurla)" *Byzantinische Zeitschrift* 10/2, (1901). 568-573.

Milet Mikhail Kilisesi Vaftizhanesi

Aydın ili Söke ilçesine yaklaşık 40 km uzaklıktaki Miletos (Milet) Antik Kentinde yer alır. Kentin içerisindeki Mikhail Kilisesi kentin piskoposluk kilisesidir ve vaftizhane bu kilisenin güneydoğu ek mekânıdır³⁸. Kilise bazilikal planlı, üç nefli ve nartekslidir ve kiliseyle vaftizhane arasında bir koridor bulunur. Vaftizhane doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir ve eşit ölçülerde olmayan üç bölüme ayrılmıştır (Görsel:7-8). Vaftiz havuzunun bulunduğu bölüm ortadadır ve bu bölümün doğu ve batısında iki bölüm yer alır³⁹. Kazı çalışmaları sırasında orta bölümün köşelerinde kubbeyi taşıdığı düşünülen sütunların parçaları ve başlıkları ele geçmiştir. Bu bölümün doğu ve batı duvarında diğer bölümlerle bağlantıyı sağlayan açıklıklar yer alır ve zemini opus-sectile döşelidir. Vaftizhanenin doğusundaki dikdörtgen planlı bölümün doğu duvarında, batıdaki dikdörtgen planlı diğer bölümün de batı duvarında yapıdan çıkışı sağlayan birer açıklık vardır. Doğru ve batıdaki bölümlerinde zemini opus-sectile döşelidir (Görsel:9). Kiliseyle vaftizhane arasındaki koridorun güney duvarının batısına yakın bir yerde çeşme bulunur⁴⁰.

Yuvarlak planlı olan havuz zemine gömülüdür ve havuzun doğu ve batısında bulunan ikişer basamakla haznesine inilir (Görsel:10). Suyun tahliyesi için zeminde bir boru vardır. Mermer plakalarla kaplı olan havuzun kuzeydoğusunda daha küçük boyutlarda bir havuzcu yer alır. Bu havuzdan büyük havuza kutsal suyun aktarıldığını gösteren bir arkeolojik buluntuya rastlanılamamıştır ama çocuk vaftizi için kullanılabileceği konusunda bir öneri mevcuttur⁴¹. Vaftizhane 5. yüzyılın sonlarına tarihlenir⁴².

Milet Büyük Kilise Vaftizhanesi

Aydın ili Söke ilçesine yaklaşık 40 km uzaklıktaki Miletos (Milet) Antik Kentinde yer alır. Büyük Kilise, agoranın yanında yer alan ve Roma döneminden kalan yapının üzerine inşa edilmiştir. Vaftizhane, bazilikal planlı olan kilisenin kuzeybatısındadır ve ek mekânıdır. Yapı kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Batı duvarı üç büyük payanda ile güçlendirilen vaftizhane kuzey duvara bitişik kareye yakın birime sahiptir. (Görsel:11). Bu bölümü üç yönden ambülatoryum çevreler ve kare birim doğu, batı ve kuzey yöndeki açıklıklarla ambülatoryuma bağlanır. Ambülatoryumun kuzey ve doğusunda mekânlar yer alır. Kuzeydeki mekânın güneydoğu duvarındaki açıklıktan buraya geçiş sağlanır ve aynı duvar üzerinde, batıda bir çeşme bulunur. Bu mekânın köşelerinde kullanılan blokların üzerinde Asklepios kültüyle ilgili yazıt bulunmaktadır. Blok taşlar, vaftizhanenin kubbesini taşıyan köşelerdeki olası sütunlara kaide olarak kullanılmıştır. Vaftizhanenin kiliseyle olan bağlantısı atriuma açılan iki açıklıkla sağlanır. (Görsel:12-13). Yapının zemini mozaik döşelidir. Bordürlerle birbirinden ayrılan mozaik panolarda hayvan figürleri, kantharoslar, asma dalları, bitkisel ve geometrik bezemeler yer alır. Oldukça gösterişli olan mozaik zemindeki örnekler erken Hristiyan ikonografisinde sıkça tekrarlanan kompozisyonlardır⁴³.

Kare mekânda yürütülen arkeolojik çalışmalarda vaftiz teknesi tespit edilmiştir. Teknenin zemini kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmalarda kırık mermer parçaları bulunmuş ve olası monolit teknenin bu alanın ortasında yer aldığı anlaşılmıştır⁴⁴. Kilise 6. yüzyılın son çeyreğine tarihlenir.⁴⁵

İonia bölgesi vaftizhanelerinin ayin güzergahları

Erken Hristiyanlık dönemi vaftizhanelerinin planları aynı değildir. Bu durum erken dönemde ayinin farklı uygulandığı anlamına gelmez. Bazı yapıların, inşa edildiği kentin coğrafi koşulları, dinsel ayrıcalığı, yerel ihtiyaçlara verdiği cevaplara göre vaftizhaneler farklı mimari özelliklere sahip olabilir. Yine de vaftiz ayini, vaftizhanelerin bölümlerinin tespiti ve mekânların işlevselliği açısından yol göstericidir.

³⁸Philipp Niewöhner, *Die Byzantinischen basiliken Von Milet*. (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2016), 55-56.

³⁹Niewöhner 2016 yılında yapmış olduğu yayında plan 8'de, orta bölümün doğusundaki bölümü vestibulum, batısındaki bölümü ise hol olarak nitelendirmiştir.

⁴⁰Niewöhner, *Die Byzantinischen basiliken*, 54-55.

⁴¹Niewöhner, *Die Byzantinischen basiliken*, 54.

⁴²Philipp Niewöhner, "The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of LateAntiquity until the Coming of the Turks" içinde *Miletus*. ed: Philipp Niewöhner. (Oxford: Oxford University Press. 2017), 255-263.

⁴³Niewöhner, *Die Byzantinischen basiliken*, 27-28.

⁴⁴Niewöhner, *Die Byzantinischen basiliken*, 28.

⁴⁵Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, 257-258.

Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesinde uygulanan ayinin seremonisi mevcuttaki ikinci kilise planına göre şu şekilde olabilir⁴⁶: Ruhban sınıfı ayini yönetmek için kilisenin kuzey nefinden vaftizhanenin orta bölümüne girer. Katakümenler, atriumdan giriş yaparak vaftizhaneye kuzey nef arasındaki hole ulaşır ve oradan ana mekânın batısındaki bölüme girerler. Daha sonra orta bölüme geçerek ruhban sınıfının olduğu yere giriş yaparlar. Katakümenler bu bölümde bulunan vaftiz havuzuna batı haç kolundan girer, suya iner ve doğu haç kolundan çıkar. Ayini yürüten din görevlisi kuzey ya da güneyde duruyor olmalıdır. Doğru haç kolundan çıkan katakümenler ana mekânın doğusundaki bölüme geçer. Ruhban sınıfının arkasından kuzey transept kolundan kiliseye giriş yaparlar. Bu biçimde uygulanan seremonide vaftiz havuzunun olduğu sekizgen bölüm *photisterium*dur. Vaftizhaneye kuzey nef arasındaki bölüm *vestibulum*, sekizgen mekânın batısındaki bölüm *exorsizma*, doğusundaki bölüm de *consignatorium* olmalıdır. (Çizim:1).

Meryem Kilisesi Vaftizhanesinde uygulanan ayinin seremonisi şu şekilde olabilir: Ruhban sınıfı atriuma açılan portikolu girişten vaftizhaneye girer. Katakümenler, atriuma açılan diğer giriş açıklığını kullanarak ana mekânın batısındaki bölüme, bu bölümün doğusundaki açıklıktan ise ana mekâna ulaşırlar. Ruhban sınıfıyla burada karşılaşan katakümenler vaftiz havuzuna batı haç kolundan iner, suya girer ve doğu haç kolundan çıkar. Bu esnada ruhban sınıfı kuzey-güney haç kolunda duruyor olmalıdır. Havuzdan çıkan kişiler yapının kuzeyindeki mekâna⁴⁷ geçer. Ardından ruhban sınıfını takip ederek, güneydeki giriş açıklığından atriuma çıkar ve oradan kiliseye girer. Bu biçimiyle uygulanan ayinde ana mekânın batısındaki mekânlar, *vestibulum* ve *exorsizma* işlevi için kullanılabilir. Kuzeydeki mekân *consignatorium*, vaftiz havuzunun içerisinde bulunduğu ana mekân *photisterium*dur (Çizim:2).

Gülbahçe (Urla) Kilisesi Vaftizhanesinde uygulanan vaftiz ayini şu şekilde olabilir: Ruhban sınıfı ana mekânın kuzeydoğusundaki açıklıktan vaftizhaneye girer. Katakümenler, atriumun kuzeyinden ana mekânın batısındaki üç bölümlü kısmın güneyine, oradan da ana mekâna giriş yapar. Bu bölümde ruhban sınıfıyla karşılaşan katakümenler vaftiz havuzuna iner, suya girer ve havuzdan çıkar. Ruhban sınıfının arkasından batıdaki üç bölümlü kısmın orta bölümde gelen kişiler, buradan narteksin kuzey nişinde bulunan açıklıktan nartekse ve ardından kiliseye giriş yapar. Böylesi bir seremonide ana mekânın batısındaki üç bölümlü kısım *vestibulum*, *exorsizma* ve *consignatorium* olarak kullanılır. Vaftiz havuzunun içerisinde bulunduğu ana mekân *photisterium*dur (Çizim:3).

Milet Aziz Mikhail Kilisesi Vaftizhanesinde uygulanan ayinin seremonisi şu şekilde olabilir: Ruhban sınıfı kilisenin içerisinden güney koridora, oradan batı duvardaki açıklığı kullanarak ana mekâna girer. Katakümenler ana mekânın doğusunda bulunan kısmın doğu duvarındaki açıklıktan önce bu kısma, oradan da ana mekânın kuzeydoğusundaki giriş açıklığından ana mekâna ulaşırlar. Burada ruhban sınıfıyla ana mekânda karşılaşan katakümenler, doğu haç kolundan vaftiz havuzuna iner, suya girer ve batı haç kolundan çıkar. Ruhban sınıfının arkasından güneydoğu duvardaki açıklığı kullanarak ana mekânın doğusundaki kısma, ardından bu kısmın kuzey duvarındaki açıklıktan kuzey koridor üzerinden kiliseye giriş yaparlar. Bir başka ihtimale göre katakümenler, ruhban sınıfının ana mekâna giriş yaptığı açıklığı kullanıp, ana mekânın batısındaki kısma, oradan da kiliseye ulaşmış olabilirler. Eğer seremoni bu şekilde uygulanmışsa ana mekânın doğusundaki bölüm *vestibulum* ve *exorsizma* işlevi için kullanılabilir. *Photisterium* bölümü vaftiz havuzunun içerisinde bulunduğu ana bölümdür. *Photisterium* bölümünün doğusundaki bölüm aynı zamanda *consignatorium* işlevine de cevap vermiş olabilir ya da *photisterium* bölümünün batısındaki bölüm *consignatorium* işlevi için kullanılabilir (Çizim:4).

Milet Büyük Kilise Vaftizhanesinde uygulanan ayinin seremonisi şu şekilde olabilir: Ruhban sınıfı atriumun kuzey duvarının doğusundaki açıklıktan vaftizhanenin ambülatoryuma oradan da ana mekânın doğusundaki açıklıktan *photisterium*a girer. Katakümenler, ambülatoryumun kuzeyinde bulunan mekânın batısındaki açıklıktan önce bu bölüme ardından bu bölümün güneydoğusunda yer alan açıklıktan ambülatoryuma ulaşır ve *photisterium*a girer. Burada ruhban sınıfıyla karşılaşan

⁴⁶Vaftizhanenin 5.yüzyılın ilk yarısında yapıldığı ve kiliseden bağımsız inşa edildiği bilindiğinden ilk kilisenin olası planı ve vaftizhanenin bağımsız bir yapı olması göz önüne alındığında ayin seremonisinde ufak değişiklikler söz konusu olabilir. Böylesi bir durumda katakümenler, dışarıdan vaftizhanenin güneyindeki hole gelir ve buradan yapının batısındaki bölüme giriş yaparlar. Ruhban ise kilisenin içerisinden gelerek narkesten çıkar, vaftizhanenin ana bölümüne giriş yaparak katakümenleri vaftiz eder.

⁴⁷Bu mekânda vaftiz ayinin bitiş aşamalarının uygulandığı Johannes E. Volonakis'in 1999 yılındaki yayınında belirtilmiştir.

katakümenler, güney haç kolundan vaftiz havuzuna iner, suya girer ve kuzey haç kolundan çıkar. Kuzey duvarda yer alan açıklıktan ambülatoryuma geçen kişiler ruhban sınıfını takip ederek Vaftizhanenin kuzey duvarındaki açıklıktan atriuma oradan da kiliseye giriş yaparlar. Böylesi bir seremonide ambülatoryumun kuzeyindeki mekân *vestibulum*, ambülatoryum ise *exorsizma* ve *consignatorium* işlevi için kullanılabilir (Çizim:5).

DEĞERLENDİRME

Vaftiz ayini sırasında uyulması gereken kurallar, bu kuralların sırası ve düzeni, ayine katılan kişi ve ruhbanın sayısı vb. vaftizhanelerin plan ve tasarımında öne çıkan nedenlerdir. Ayrıca ayin sırasında ve sonrasında ruhban sınıfının ardı sıra kilisenin naosuna giren kişilerin silsile halinde hareket ettikleri göz ardı edilmemelidir.

Vaftiz ayininin uygulanması için tekne/havuzunun bulunduğu bölümün dışında ayrı bölümlerin olması arzu edilen bir durumdur. Bu bölümlerin birbiriyle ve kiliseyle olan bağlantıları, ayin güzergahının belirlenmesi ve tekne/havuz dışında kullanılan bölümlerin tanımlanmasını sağlar. Eğer bu bölümler yoksa suya girme ve sudan çıkma ritüelinin dışındaki uygulamalar kilisenin naosu hariç diğer bölümlerinde de yapılabilir. Bu nedenle vaftizhane olarak tanımlanan alanın sadece tekne/havuzun bulunduğu yer olmadığı bilinmelidir.

Ionia bölgesinde inşa edilen ve Erken Hristiyanlık dönemine tarihlenen vaftizhanelerinin kiliseden bağımsız bir bina veya bir koridor vasıtasıyla kiliseye bağlanan ek mekan olduklarını söyleyebiliriz. Bu yapılar özellikleri bakımından hem kendi içerisinde hem diğer bölgelerdeki vaftizhanelerle benzer niteliktedir.

Ionia bölgesinde inşa edilen vaftizhanelerin planları tam olarak birbirine benzemez fakat photisteriumun çokgen bir kurulumla vurgulanması Ionia bölgesindeki yapıların ortak özelliklerinden biridir. Bu bölüm, Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi ve Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesinde çokgen, Gülbahçe (Urla) Vaftizhanesi ve Milet Büyük Kilise Vaftizhanesinde kare bir tasarımla vurgulanmıştır. Photisteriumun çevresi ambülatoryumludur. Ambülatoryum, töreni izleyen ve vaftiz olmayı isteyen katakümenlerin bekledikleri, ayin aşamasında kıyafetlerin değiştirildiği veya ayinde gerekli olan taşınabilir objelerin konulduğu yer olarak işlevlendirilmiş olabilir. Photisterium bölümünde çokgen uygulamalar batıda St. Tecla ve San Lorenzo doğuda Qal'at Sem'an vaftizhanelerinde görülür.

Merkez mekanın örtüsü kubbe, ambülatoryumun örtüsü ise tonozdur ve bölge yapılarının hepsinde örtü sistemi benzerdir. Milet Aziz Mikhail Kilisesi Vaftizhanesinde photisterium bu şekilde tasarlanmamış olsa da arazi çalışmalarında bu kısımda ele geçen sütun kaidelerinden örtünün kubbe olabileceği ileri sürülmüştür⁴⁸.

Yapıların vestibulum, exorsizma ve consignatorium bölümleri ise plan şemalarına göre değişmektedir. Vaftizhanelerin planlarına göre her bir uygulama için ayrı bir mekan söz konusu olabildiği gibi tek mekan içerisinde yer alan birimlerde de farklı uygulamalar yapılabilir. Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesinin planı dört bölümlü mekânsal düzenlemenin uygulandığı bölgedeki en iyi örnektir. Anadolu'da benzer bir durum Side piskoposluk sarayı kompleksi içerisinde yer alan Piskoposluk Sarayı Kilisesi Vaftizhanesinde de görülür⁴⁹. Lykia bölgesinde yer alan birçok vaftizhane içerisinde Olympos Piskoposluk Kilisesi Vaftizhanesi⁵⁰ ve Arif Kale Piskoposluk Kilisesi Vaftizhanesinde⁵¹ de farklı mekânsal düzenleme söz konusudur fakat bu iki yapı, üç nefli bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir.

⁴⁸ Niewöhner *Die Byzantinischen basiliken*, 54.

⁴⁹ Arif Müfit Mansel (1978). Side. 1947-1966 Yılları Kazıları Ve Araştırmalarının Sonuçları, Türk Tarih Kurumu Yayınları Seri V. Sayı 33, s:272; Şener Yıldırım, "Side antik kentinin Bizans dönemi dini mimarisi". Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Anadolu Üniversitesi, 2013); 30-32.

⁵⁰ Gökçen K. Öztaşkın, "Olympos antik kenti episkopeion yapı topluluğu", Yayınlanmamış Doktora Tezi., (Anadolu Üniversitesi, 2013); 97-101.

⁵¹ Taner Akar, "Arykanda Arif Kale Piskoposluk Kilisesi ve Vaftizhanesi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez., (Mersin Üniversitesi, 2022), 185.

Vaftizhanelerin photisterium bölümlerinin ortada, diğer bölümlerin bu kısmın her iki yanında yer almadığı İonia örnekleri de mevcuttur. Bu vaftizhanelerde photisterium bölümü merkezde çokgen veya kare bir vurguyla ön plana çıkar ve diğer bölümler bu kısmın batısında veya kuzeyinde daha küçük inşa edilmiştir. Gülbahçe (Urla) Vaftizhanesi ve Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesinde batıda, Milet Büyük Kilise Vaftizhanesinde ise kuzeyde bulunan mekânlar vestibulum, exorsizma ve consignatorium olarak kullanılmıştır. Vaftizhanelerin planlarında vurgunun yapıldığı yer, yapının merkezidir. Bu üç yapıda benzer bir plan uygulaması vardır ama vaftizhanelerin büyüklükleri aynı değildir. Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesi görkemli kurulumuyla diğerlerine nazaran ön plandadır.

Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi, Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesi, Milet Aziz Mikhail Kilisesi Vaftizhanesi, Gülbahçe (Urla) Kilisesi Vaftizhanesinde, kutsal suya girip çıkmak için haç planlı havuz kullanılmışken, Milet Büyük Kilise Vaftizhanesinde tekne tercih edilmiştir. Anadolu'da inşa edilen vaftizhanelerin birçoğunda haç planlı havuz görülür. Örneğin, Alahan⁵², Olympos⁵³, Amorium A Kilisesi⁵⁴ gibi farklı yerlerde inşa edilen vaftizhanelerin havuzları haç planlıdır.

Yapıların yakınlarında bulunan çeşmeler, kutsal vaftiz suyunun hazırlanmasında, vaftiz tekne veya havuzlarının zeminlerinde bulunan gider deliği ve tahliye boruları suyun boşaltılmasında kullanılmıştır. Ana havuzların yakınlarında ya çocuk vaftizi ya da suyun kutsanması için kullanılan küçük havuzlar vardır. Yapıların zeminleri mozaik veya opus-sectile, duvarlar mermer kaplama döşelidir. Mozaik kompozisyonlarında erken Hristiyan sanatı ikonografisine uygun örnekler görülür.

SONUÇ

Vaftizhanelerin mimari tasarımında standart bir uygulama olmadığından inşa edildikleri kilisenin özellikleri bu yapıların plan, büyüklük, işlev ve görsel zenginlik vb. belirleyici olabilmektedir. Vaftizhanelerin inşa edildiği yapı toplulukları eğer bir manastır, piskoposluk sarayı kompleksi ve hac merkezi ise burada inşa edilen vaftizhaneler, kiliselerin bir parçası olarak kilise kompleksi ile bütünleşmiştir. Bu merkezlerdeki erken Hristiyanlık dönemi vaftizhaneleri diğerlerine oranla ayrıcalıklıdır ve mimarileriyle içerisinde yer aldıkları kompleksin önemli bir ögesidir.

İonia Bölgesinde inşa edilen vaftizhaneler, Erken Hristiyanlık döneminde bölgedeki dini dönüşümün mimari simgeleri olarak karşımıza çıkar. Hristiyan olabilmenin şartlarından birisi olan vaftizin uygulandığı mekan olan vaftizhaneler, plan özellikleri, boyutları ve kiliseye göre konumları açısından birbiriyle benzerlik gösterirken, farklı işlevsel detaylarla da ayrılmaktadır.

İonia bölgesindeki kentler, Anadolu'nun Erken Hristiyanlık sürecinde farklı anlamlar taşır. Örneğin Efes Antik Kenti Anadolu'nun önemli hac merkezlerinden birisidir. Kentte konsül toplantıları düzenlenmiştir. Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi ve kentin piskoposluk kilisesi olarak bilinen Efes Meryem Kilisesi Vaftizhanesi farklı planları, gösterişli ve görkemli mimari kurulumları bakımından hem bölge içerisinde hem de Anadolu'da inşa edilen iki önemli vaftizhanedir. Efes antik kentinin hac merkezi olması ve hacıların kente yaptığı ziyaretler, kentin dini anlamdaki popüleritesini arttırmıştır. Hristiyanlığa kabul ve başlangıç noktası olarak görülen vaftiz ayininin bu kentteki iki büyük kiliseden birinin vaftizhanesinde uygulanıyor olması inananlar için oldukça önemlidir. Vaftiz olmak isteyen kalabalıklara cevap verebilecek nitelikte inşa edilen yapıların aynı kentte olması Efes'in Hristiyanlık tarihi açısından önemini bir kez daha vurgularken, iki yapının prestiji ve görkemini de anlamamızı sağlar. Aynı zamanda Efes Antik Kenti, 431 Konsülünün düzenlendiği, piskoposların atandığı, Hristiyanlık için önemli sayılan dini kişilerin uğradığı, yaşadığı ve burada hayata veda ederek

⁵² Gerald Bakker. "An Early Christian Monastery in Southern Turkey" içinde *The Baptistery in: Alahan*. Ed. M. Gough (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1985), 129.

⁵³ Gökçen K. Öztaşkın, "Olympos antik kenti episkopeion yapı topluluğu", 100.

⁵⁴ Chirst Lightfoot - Oğuz Koçyiğit- Hüseyin Yaman. "28.KST I.Cilt" içinde *Amorium Kazısı*, 2005 Ed: Birnur Koral-Dr. Haydar Dönmez (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006), 282.

defnedildiği bir yerdir⁵⁵. Kenti pek çok kişinin ziyaret etmesinin nedenleri arasında bunlar da sayılabilir⁵⁶.

Milet Antik Kentinde inşa edilen iki vaftizhaneden birisi piskoposluk kilisesi vaftizhanesidir. Yapıların ikisi de Efes Antik Kentindeki yapılar kadar büyük olmasalar da aynı kentte iki vaftizhane olması ender ve önemli bir durumdur. Ionia bölgesi vaftizhaneleri bu anlamıyla da diğer bölgelerdeki örneklerden farklıdır.

Gülbahçe (Urla) Vaftizhanesi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır çünkü yapı günümüze gelememiştir ve vaftizhaneyle ilgili mevcut bilgiler yayınlardan edinilebilir. Bu bilgilerden yola çıkılarak vaftizhanenin boyutu, planı, örtü sistemi ve bezemeleriyle bölgedeki diğer yapılarla benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Ionia bölgesi vaftizhaneleri, erken Hristiyanlık dönemindeki dini dönüşümün mimari unsurlarından birisidir çünkü bu dönüşümler/yenilenmeler kiliseler ve vaftizhanelerde açıkça izlenebilmektedir. Yapıların plan özellikleri, boyutları, bezemeleri vb. ve kurulduğu kentlerin dini etkisi bu bölgede 4-7. yüzyıllara tarihlenen kiliselerin-vaftizhanelerin Anadolu'nun imtiyazlı yapıları olduğunu açıkça göstermektedir. Piskoposluk ve haç merkezinde kurulmuş olan bu yapıların farklılıkları anlaşılabilir, tartışılabilir ve kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

Aydın, Ayşe. “Kilikya ve İsaure bölgesi vaftiz yapıları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 15/1, S.1 (Nisan 2006): 1-19.

Akar, Taner. “*Arykanda Arif Kale Piskoposluk Kilisesi ve Vaftizhanesi*” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tez., Mersin Üniversitesi, 2022.

Alexander Kazhdan ve Robert Francis Taft, “Exorsizma.” *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford University Press, New York, 1991.

Bakker, Gerald. “An Early Christian Monastery in Southern Turkey” içinde *The Baptistry in: Alahan*. Ed. M. Gough. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1985.

Bozinis, Petros. “*Les Prières Pour Le Baptême Dans L'euchologe Barberini Grec 336. Analyse Théologique Et Rituelle.*” Yayımlanmamış Doktora Tezi., Université Strasbourg, 2013.

Büyükkolancı, Mustafa. “Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuphylakion”, *Istanbul Mitteilungen* 32, (1982): 236-257.

Büyükkolancı, Mustafa. *Efes Aziz Yuhanna Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi*. İstanbul: Ege Yayınları, 2023.

Deichmann, Friedrich Wilhelm. “Baptisterium”, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Band I, Hiersemann, Stuttgart 1950, 1157-1168.

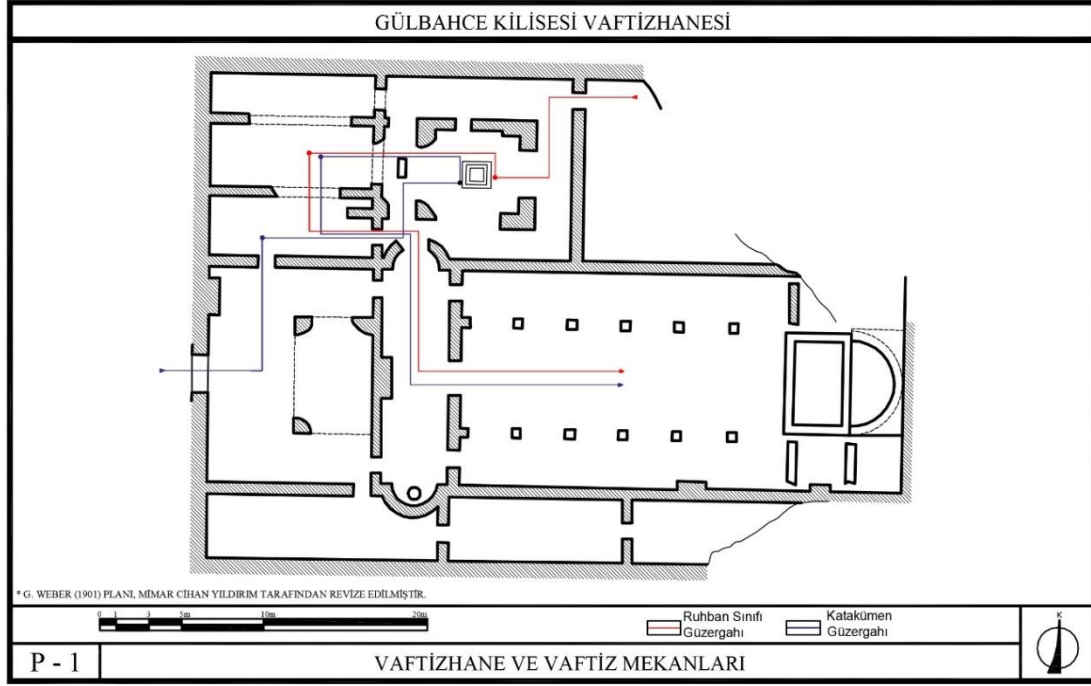
Delvoye, Charles. Baptisterium. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Band I*, Hiersemann, Stuttgart 1966, 459-496.

⁵⁵Andreas Külzer, “Bizans Döneminde Ephesos” içinde Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış. ed: Falko Daim ve Sabine Ladstätter (İstanbul: Ege Yayınları, 2011) 31-32; Sabina Ladstätter, “Bizans Döneminde Ephesos” içinde Bizans Döneminde Ephesos- Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa. ed: Falko Daim ve Sabine Ladstätter (İstanbul: Ege Yayınları, 2011), 15.

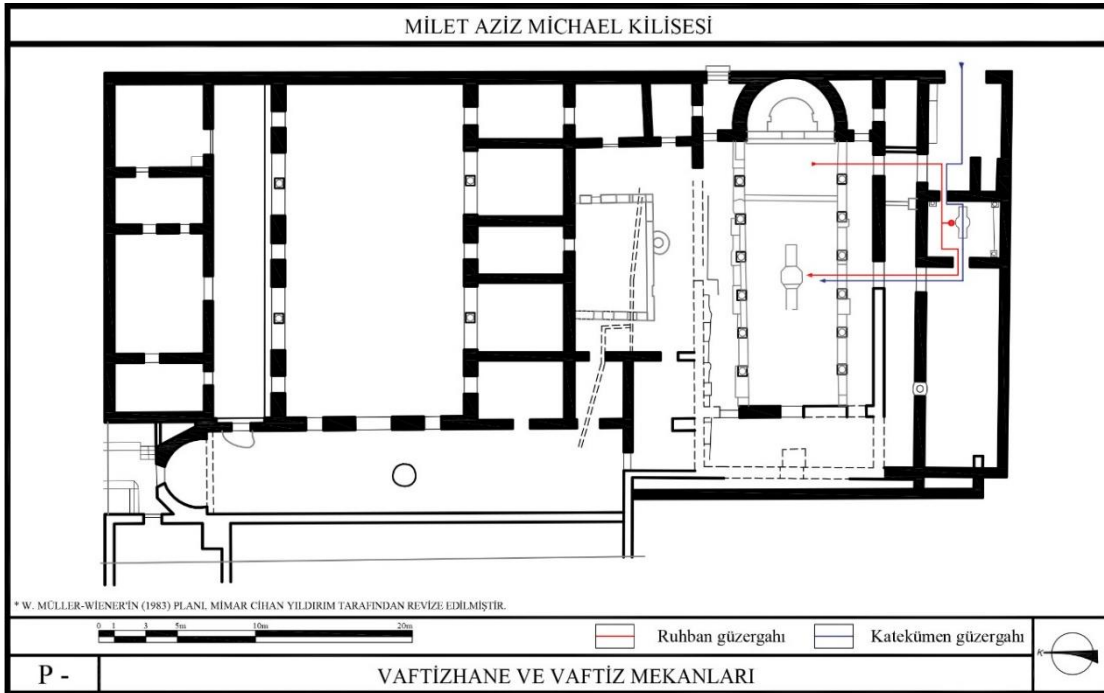
⁵⁶Külzer, “Bizans Döneminde Ephesos”, 38-42.

- Emminghaus, Johannes. H. "Baptisterium", (Ed. M. Buchberger). *Lexikon für Theologie und Kirche*. Verlag Herder, Freiburg 1957, 1232.
- Foss, Clive. *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish city*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Johnson Mark J, "Baptistry" *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Oxford University Press, New York 1991.
- Karydis, Nikolaos. "The Evolution of the Church of St. John at Ephesos during the Early Byzantine Period" Band 84, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes (2015): 97-128.
- Külzer, Andreas, "Bizans Döneminde Ephesos" içinde "*Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış*" ed. Falko Daim ve Sabine Ladstätter, İstanbul: Ege Yayınları, 2011.
- Ladstätter S. "Ephesos from Late Antiquity Until the Late Middle Ages: Proceedings of the International Conference at the Research Center for Anatolian Civilizations" içinde "*Ephesos from Late Antiquity until the Middle Ages. An Archaeological Introduction*", ed: Sabine Ladstätter, Paul Magdalino, Wien: Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 58, 2019.
- Ladstätter, Sabine. "Bizans Döneminde Ephesos" içinde "*Bizans Döneminde Ephesos Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa*". Ed. Falko Daim ve Sabine Ladstätter, İstanbul: Ege Yayınları 2019.
- Ladstätter, Sabine-Pülz, Andrea. "The Transition To Late Antiquity On the Danube and Beyond." içinde *Ephesus in the Late Roman and Early Byzantium Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century AD*. ed. Andrew Poulter, London: The British Academy, 2007.
- Lassus, Jean. *Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien, en Syrie, du IIIe siècle à la conquête musulmane*. Paris Geuthner: Bibliothèque archéologique et historique, Institut français de Beyrouth, C. XLII, 1947.
- Lightfoot Chirst - Koçyiğit Oğuz - Yaman Hüseyin. "28. KST I. Cilt" içinde *Amorium Kazısı, 2005 Ed: Birnur Koral-Dr. Haydar Dönmez*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2006.
- Mansel Arif Müfit. *Side. 1947-1966 Yılları Kazıları Ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları Seri V. Sayı 33, 1978.
- Niewöhner, Philipp. *Die Byzantinischen Basiliken Von Milet*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG 2016.
- Niewöhner, Philipp. *Miletus/Balat. Urbanism and Monuments from the Archaic to Ottoman Periods. A Guide Book*. İstanbul: Ege Yayınları 2015.
- Otten, Thomas. "The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks" içinde *Pergamon*. içinde. ed: Philipp Niewöhner, Oxford: Oxford University Press 2017.

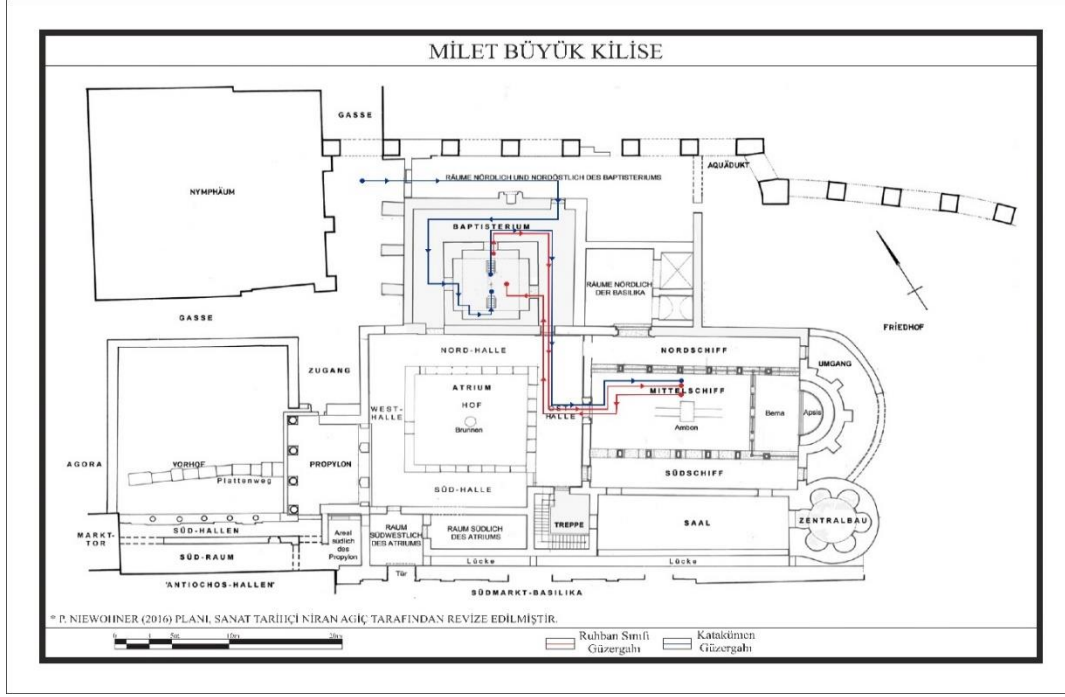
- Philipp Niewöhner, “The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks” içinde *Miletus*. ed: Philipp Niewöhner. Oxford: Oxford University Press. 2017.
- Pitarakis, Bridge. “Hayat Kısa Sanat Uzun Bizans’ta Şifa Sanatı.” içinde *Işık, Su ve Acaibü’l Mahlukat: Doğaüstü Şifa Güçleri*. ed: Bridge Pitarakis, İstanbul: Pera Müzesi 2015.
- Reisch, Knoll ve Keil. *Die marien kirche in Ephesos. Forschungen in Ephesos IV(1)* Wien: Österreichisches Archäologisches Institut 1932.
- Ristow, Sebastian. *Frühchristliche Baptisterien, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband, Aschendorf Verlag* 1998.
- Scheibelreiter-Gail, Veronika. “Ephesische Kirchenmosaiken: eine Sprache der Bilder?”, *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* S.1, 2008.
- Smith, William and Cheetham, Samuel. “Baptism” *Encyclopaedic Dictionary Of Christian Antiquities*, Logos Press, India 2005.
- Taft Robert Francis, “Baptism”, *The Oxford Dictionary of Byzantium I*, Oxford University Press, New York 1991.
- Uygun-Yazıcı, Selda. *Anadolu’da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi., Anadolu Üniversitesi, 2019.
- Volanakis, Johannes E. (1999), “Die Baptisterien von Ephesos und Spendung der Taufe in Frühchristlicher Zeit” *ÖFE*, S.351-352 (1999): 349-353.
- Weber, Georg. “Basilika und Baptisterium in Gül-Bagtsche (Bei Vurla),” *Byzantinische Zeitschrift*, 10/2, S. 568-570 (1901). 568-573.
- Whitaker, E. C, *Documents of the baptismal liturgy*. London: S.P.C.K. 1970.
- Yıldırım, Şener. *Side antik kentinin Bizans dönemi dini mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi., Anadolu Üniversitesi, 2013.

Çizim 3: Gölbaşı (Urla) Kilisesi Vaftizhanesi ve Vaftiz Güzergahı

Çizim 4: Milet Aziz Mikhael Kilisesi Vaftizhanesi ve Vaftiz Güzergahı

Çizim 5: Milet Büyük Kilise Vaftizhanesi ve Vaftiz Güzergahı

GÖRSELLER

Efes Aziz Ioannes Theologos Kilisesi Vaftizhanesi
Görsel 1: Genel görünüş, Görsel 2: Photisterium merkez, Görsel 3: Vaftiz havuzu

Meryem Ana Kilisesi Vaftizhanesi
Görsel 4: Photisterium (güney), Görsel 5: Vaftiz havuzu, Görsel 6: Ambülatoryum

Milet Piskoposluk Sarayı Kilisesi Vaftizhanesi

Görsel 7: Genel görünüş (Batı), Görsel 8: Photisterium, Görsel 9: Photisterium (Niewöhner, fig:184, 2016), Görsel 10: Vaftiz havuzu (Niewöhner, fig:74, 2016)

Milet Büyük Kilise Vaftizhanesi

Görsel 11: Atriumdan kuzeybatıya bakış, Görsel 12: Photisterium, Görsel 13: Vaftizhane. Batıdan genel görünüş (Niewöhner, fig:24, 2016)